هدايت پريم

قديم زماني ۾ سنڌي ٻوليءَ جو ٻين ٻولين سان ميلاپ

سنڌ جي تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو ته هن ڌرتيءَ تي صدين کان وٺي ڪيتريون قومون آيون ۽ هت اچي سنڌ ۾ وسي ويون. انهن مان ڪيترين قومن سنڌ تي حڪومت هلائي ڌاريا سنڌ جا حاڪم ٿيا. سنڌ جي رهواسين جو اهڙي طرح سان، آرين، ايرانين، عربن، مغلن ۽ انگريزن سان تعلق قائم ٿيو، جن ڪي پنهنجي علحده تهذيب ۽ تمدن هو. طويل عرصي کان سنڌ جي تهذيب ۽ ثقافت تي انهن جا اثر اڄا موجود آهن. ٻاهران آيل قومن پاڻ سان پنهنجي ٻولي به آندي. اهڙي طرح سان سنڌي ٻوليءَ جو ميلاپ، ڪيترين ئي مختلف ٻولين سان ٿيو. ٻولين جي ميلاپ جو هڪ خاص سبب دنيا ۾ مذهبن جو ڦهلاءُ به رهيو آهي. قديم زماني ۾ آريه لوڪن پاڻ سان سنسڪرت آندي. زردشت مذهب ڪري "اوستا" زبان ايران ۾ اثرانداز ٿي. لاطيني زبان جي واڌ ۽ ويجهه به عيسائي مذهب جي ڦهلاءُ سان ڳنڍوڳنڍ ٿي. عربي ٻولي به اسلام جي حوالي سان مسلم دنيا ۾ متعارف ٿي. سنسڪرت جو اثر ٿائلينڊ، انڊونيشا، چائنا ۽ جپان تائين، ٻڌ ڌرم جي ڪري ٿيو (١).

ٻولين جي ميلاپ سببان هڪ ٻولي، ٻي ٻوليءَ کان ڀرپائين تہ ڪي ”لفظ“ اڌارا وٺندي آهي، جيڪي گهڻو ڪري ”اسمن“ تي مشتمل هوندا آهن. ٻن ٻولين جو هڪٻئي سان تمام گهڻو ۽ گهرو ميلاپ، جيڪو اگر پنهنجي انتها تي پهچي وڃي تہ اهڙي ميلاپ جي نتيجي ۾ اهو مخصوص سماج (Bilingual Comunity) ٻہ لساني فرقو بنجي وڃي ٿو، جتي ٻئي ٻوليون نہ صرف ڪيترائي ساڳيا ئي لفظ استعمال ڪن ٿيون، پر گهڻائي صوتي ۽ صوتياتي ۽ نحوي قاعدا قانون بہ ساڳيا استعمال ڪرڻ لڳن ٿيون (٢).

ٻولين جي ميلاپ جا اثرات ٻوليءَ جي صوتياتي سرشتي تي بہ پون ٿا. نوان نوان صوتياتي روپ وٺن ٿا ۽ ٻوليءَ جي صوتي جي سرشتي ۾ داخل ٿين ٿا. سنڌي ٻوليءَ ۾ ان جو مثال /ف ز خ ۽ غ/ جا صوتيا آهن، جيڪي عربي ٻوليءَ سان ميلاپ جي نتيجي ۾ سنڌيءَ ٻوليءَ جي صوتياتي سرشتي ۾ شامل ٿيا آهن. هي آواز، عربن جي سنڌ ۾ اچڻ کان اڳ سنڌيءَ ۾ ڪونہ هئا (٣).

ٻين ٻولين کان اڌارا ورتل لفظ مادري زبان جي مزاج موجب تبديل ٿيندا آهن. مثال طور: [پ، ت، ڪ] آواز انگريزي ٻوليءَ ۾ جڏهن ڏگهن سرن کان اڳ ۾ ايندا آهن، تہ وسرگ بڻجي ويندا آهن يعني تہ [ڦ، ٿ، کَ]، اهو ئي سبب آهي تہ انگريز / آمريڪي ماڻهو ”پاڪستان“ جو اچار ”ڦاکستان“ ڪندا آهن. يا جيئن [پ، چ ۽ گ] آواز عربيءَ ۾ نہ آهن تہ انهن جي جاءِ تي [ب، ج ۽ غ] جا آواز ڪم آڻيندا آهن.

خوبچنداڻيءَ لکيو آهي.

ٻن ٻولين جي ميلاپ سببان انفرادي طور هڪ شخص جڏهن لساني تهذيبن جو فرد بڻجي وڃي ٿو. جنهن ۾ هڪ سندس مادري زبان واري تهذيب هوندي آهي. اهڙو ميلاپ لسانيات ۾ اهميت رکي ٿو (٤).

سنڌي ٻوليءَ جي طويل تاريخ ۾ جن ٻولين پنهنجا اثرات ڇڏيا آهن، تن جو سن وار تفصيل ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ هن طرح ڏنو آهي (٥).

آڳاٽي ايراني ٻولي جو اثر	٥١٥ - ٢٥٠ ق.م فتح دارا ٥ صدي ق.م ٤ صدي ق.م
يوناني ٻوليءَ جو اثر	٣٢٦-٣٢٥ ق.م فتح سڪندر ٣ صدي ق.م ٢ صدي ق.م ١٩٥ - ١٥٠ ق.م ٻلخ جي يونانين جي فتح
ترڪي ۽ داردي ٻولين جو اثر	١٥٠ - ١٢٠ ق.م ساڪا ۽ سٿين جون ڪاهون ١ صدي ق.م
پالي پراڪرت جو اثر	٤٠ - ٥٠ عيسوي ڪوشان شاهه ڪنشڪ
ترڪي ۽ داردي جو اثر	١٠٢/١٦٠ - ٢٠٠ع پارٿين جون ڪاهون ٢ صدي عيسوي

پوئين ايراني ٻوليءَ جو اثر:
- ساساني تسلط
- ٣ صدي عيسوي
- ۴ صدي عيسوي هياطله
- ۴٢٠ – ۴٨٠ عيسوي سفيد هڻن
- ٥ صدي عيسوي
- ٥٣١ عيسوي خسرو نوشيروان

ترڪي ۽ ايراني جو اثر

ملڪي ٻوليون:
- ٦ صدي عيسوي راءِ گهراڻو
- ٧ صدي عيسوي برهمڻ گهراڻو

سنڌي ٻوليءَ جو هڪ جيالاجيڪل خاڪو سنڌ جي عالم، ڏاهي ۽ محقق، ايم-ايچ پنهور به تيار ڪيو آهي، سو هن ريت آهي (٦).

پروٽو هند ـ يورپي

|

پروٽو هند ـ ايراني

|

پروٽو هندي

|

دراوڙي ١٠٠٠ ق٠م کان اڳ

|

پروٽو سنڌي

|

رگويد ۽ سنسڪرت ١٠٠٠ کان ٦٠٠ ق٠م

|

پوئين سنسڪرت ٦٠٠ کان ٥٠٠ ق٠م

|

آرميائي ۽ پهلوي ٥٠٠ کان ۴٠٠ ق٠م

|

پالي ٣٢٥-١٨٧ ق٠م

پالي ۽ يوناني ١٧٨ کان ٢٨٣ع

پهلوي ٢٨٣-٣٥٦ع

اوائلي سنڌي

سنسڪرت ٣٥٦-٧١١ع

عربي ۽ سنسڪرت ٧١١ع-١٠١١ع

وچين سنڌي ١٠١١ع-١٣١٥ع

فارسي ١٣١٥ع-١٦٠٠ع

ڪلاسيڪل سنڌي

فارسي ١٦٠٠ع-١٧٤٣ع

اٺهين صدي جي سنڌي

انگريزي ۽ فارسي ١٨٤٣-١٩٤٧

جديد سنڌي

مٿين ٻنهي خاڪن مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌي ٻولي* جو ميلاپ، دراوڙي ٻولين، سنسڪرت، اوستا (پراڻي فارسي) پالي، يوناني، عربي، فارسي ۽ انگريزي ٻولين سان ٿيو آهي.

سنڌي ٻولي هڪ قديم ۽ اصلوڪي ٻولي آهي. ڪيترن ٻولين جا اثرات مٿس ٿيندا رهيا، پر تہ بہ پنهنجون ڪيتريون ئي اصلي خاصيتون قائم رکيون آهن، ان ڪري ئي سنڌس حيثيت برقرار ۽ سان مٿاهون آهي. سنڌي ٻوليءَ جي اهڙين نرالين خاصيتن جا تفصيل، ٽرمپ، گريئرسن، الانا، سراج ۽ ٻين ماهرين لسانيات پنهنجن ڪتابن ۾ ڄاڻايا آهن. هن مضمون جو مقصد سنڌي ٻوليءَ جو ٻين ٻولين سان ٿيل ميلاپ جي مختلف رخن تي روشني وجهڻ آهي، جنهن سان سنڌي ٻوليءَ جي وسعت ۽ ڪشادگيءَ جو اندازو لڳائي سگهبو. تاريخي اعتبار کان سنڌي ٻوليءَ ۾ آيل تبديلين جو اڀياس ڪري، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ تي ڪجھ روشني وجهي سگهبي. سنڌيءَ ٻوليءَ جو ٻين ٻولين سان ميلاپ جي ڪهاڻي قديم ايراني اثرات سان شروع ٿئي ٿي.

ايران جو شهنشاهہ دارا اسٽاسپ، سنڌ کي ڪڇ جي علائقي سميت ٥١٩ ق.م ۾ پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪري ڇڏيو. ٥١٨ ق.م ۾ قائم ڪيل نقش رستم ڪتبي ۾ ڄاڻايل آهي تہ سنڌ دارا جي حڪومت جو حصو هئي. قديم ايرانين يعني خمانين جي راڄ دوران ٻهريون ٻيرو ٻري ٻري جا صوبائي شهر هڪٻئي سان ۽ گادي واري هنڌ سان رستن ذريعي ڳنڍيا ويا هئا. هنن ئي ٻهرين ٻهرين سڪاني سڪي جي ٻيٽ ۾ عالمي سڪي کي رائج ڪيو. هن اوستا (پراڻي فارسي) نہ پر آرامي (اتر ميسوپوٽيميائي ٻولي) کي سرڪاري ٻوليءَ جو درجو ڏنو (٢).

محمد حسين پنهور جي خيال ۾ اخمانسي دؤر ۾ اوستا، جيڪا حڪمرانن جي پنهنجي ٻولي هئي، توڙي آرميائي جيڪا سندن سرڪاري زبان هئي، سنڌي ٻوليءَ ۽ ٻين مقامين ٻولين تي تمام ٿورڙو اثر ڇڏيو آهي (٨).

دارا جي زماني ۾ اخمانين سنڌ ۽ پنجاب ۾ پنهنجي آئيوٽا چالو ڪئي، جنهن جو نالو کروشٽي هو. هيءَ آئيوٽا ڪئين ورهيه ساندهه ٻئي هلي ۽ هندستان سان عيسوي ٽين صدي ڌاري غائب ٿي وئي(٩). ننڍي کنڊ ۾ کروشٽي جو فروغ اخماني فتوحات سبب ٿيو آهي. کروشٽي توڙي برهمي لپي، ٻئي آرميائي ۽ فونيشي لپين منجهان نڪتل آهن. برهمي لپي فونيشيا سان قديم واپاري ناتن سبب رائج ٿي، جنهن ۾ اعرابون بعد ۾ ڏنيون ويون آهن (١٠).

کروشٽي لپي اوپر ۾ پنجاب ۽ مانڪالا کان مٿرا تائين ۽ پٽنا مان پڻ کروشٽي لپيءَ جا دستاويز مليا آهن. اولهه ۾ قنڌار ۽ سيستان تائين هن لپي وارا سڪا مليا آهن. اتر ۾ سوات ۽ لداخ جي علائقي سان کروشٽي رڪارڊ هٿ آيو آهي. ڏکڻ سان ڪڇهه ٺڪرا موهن جي دڙي مان پڻ مليا آهن. بهرحال اصلي ايراضي جتي کروشٽيءَ جو واهپو هو، سو گنڌارا وارو علائقو آهي ۽ خاص طور ٽيڪسلا ان جو مرڪز هو (١١). کروشٽي لپي جيئن ته ساڄي کان کاٻي لکي وئي آهي، تنهنڪري اهو سمجهڻ نهايت ئي آسان ٿي پيو آهي ته هن لپيءَ جو تعلق آرميائي سان آهي، جيڪا اترين سامي لپيءَ جي مکيه شاخ آهي (١٢).

ڪروشٽي لپيءَ ۾ جيڪا ٻولي لکي ويندي هئي، سا اخمانين جي زبان اوستا هئي. ڪروشٽي لپي وارا سڪا سنڌ جي قديم آثارن مان گهڻي تعداد ۾ لڌا ويا آهن (١٣).

سن ٥١٩ ق.م کان ٣٢٥ ق.م تائين سنڌ اخماني سلطنت جو صوبو رهي. قديم ايراني حڪمرانن جي زبان پهلوي جا سڌا سنوان اثرات ان وقت جي سنڌي ٻوليءَ تي يقيني طور پيا آهن. حالانڪ ڪروشٽي لپي وارا ڪتبا سنڌ مان ڪونہ لڌا ويا آهن، پر سنڌ جي ويجهي ۾ ويجهي علائقي سٺي وهار مان ۽ شهباز ڳڙهي مانسهره مان لڌا آهن. پر سڪن جو سنڌ مان لڀجڻ، جن تي اخماني دؤر جي تحرير موجود آهي، ان مان پڪ ڄاڻجي ٿو تہ سنڌي ٻوليءَ تي اوائلي دؤرن کان وٺي ايراني اثرات ٿيندا رهيا آهن.

اخماني دؤر ۾ سنڌين جا لاڳاپا ايرانين سان ڪافي گهرا نظر اچن ٿا. سنڌين يونانين جي خلاف اخمانين جي حمايت ۾ يورپ جي سرزمين تي لڙائيءَ ۾ حصو ورتو. سنڌي پنهنجا ٻڌي تير ڪمانن سان، هاٿين تي سوار ٿي يونانين سان وڙهيا. سن ٤٨٨-٤٨٦ ق.م ۾ زيراڪس جي اڳوائيءَ ۾ سنڌين بہ پنهنجا جوهر ڏيکاريا (١٤).

هن دؤر جو هڪ اهم ڪتبو ايران جي بغستان شهر مان مليو آهي، جنهن جي رسم الخط ميخي Cuniform آهي. ان ۾ ٽي سٽون اهڙيون آهن، جيڪي معمولي فرق سان اڄوڪي فارسي، پشتو ۽ سنڌيءَ جهڙيون آهن. سٽون هن طرح آهن:

سنڌي معليٰ

(١) ني آريڪه آهم — نه آريڪو آهيان.
(٢) ني دروجنه آهم — نه ڪوڙو آهيان.
(٣) ني زور ڪره آهم — نه زور ڪندڙ آهيان.

افغان محقق عبدالحي حبيبي هنن ڪي پشتو جا الفاظ قرار ڏنو آهي. جڏهن ته سراج هنن ني سٽن جي آڌار تي خيال ڏيکاريو آهي، ته قديم سنڌيءَ ۾ به ضميري پڇاڙين جو نظام اصل کان ئي موجود هيو، جيئن اچوڪي سنڌيءَ ۾ موجود آهي (١٥).

مٿيون سٽون قديم هندو آريائي ٻوليءَ جون آهن، جنهن ۾ ضميري پڇاڙي "م" موجود آهي. هيءَ خاصيت سنڌي ٻوليءَ ۾ به آهي. ان مان سمجهجي ٿو ته آڳاٽي ايراني ٻولي پهلوي جو ڪجهه نه ڪجهه اثر سنڌي ٻوليءَ تي پيو آهي، پر سنڌي ٻوليءَ جو فارسي ٻوليءَ سان ڀرپور ميلاپ ارغون، ترخان ۽ مغل دؤر ۾ ٿيو آهي.

سن ٣٢٦ ق. م ۾ سڪندر اعظم سنڌ ۾ آيو. سڪندر اعظم جا گورنر سنڌ تي ٣٢٢ ق. م تائين حاڪم رهيا. چئن سالن جي قليل عرصي ۾ يوناني حاڪمن جي ٻولي مقامي ٻوليءَ تي ڪي اهڙا اثرات ڪونه ڇڏيا هوندا، جيڪي ديرپا ثابت ٿي سگهن. البت سنڌي تهذيب ۽ تمدن تي ٻوليءَ سميت يوناني اثرات موجود آهن، جيڪي باختري يوناني دؤر ۾ قائم ٿيا. باختري دؤر سنڌ ۾ ١٨٧ ق. م کان ٢٨٣ع تائين رهيو آهي. باخترين جي زبان يوناني هئي. مذهبي طور ٻڌ ڌرم سان ناتو

هئن، جيڪو هنن بعد ۾ اختيار ڪيو هو، تنهنڪري سندن مذهبي ٻولي پالي هئي. اهو ئي سبب آهي، جنهنڪري محمد حسين پنهور صاحب ١٨٧ ق.م کان ٢٨٣ع تائين پالي ۽ يوناني گڏيل اثرات وارو عرصو ڪري ڄاڻايو آهي.

سنڌي ٻوليءَ ۽ يوناني ٻوليءَ جي ڪن لفظن ۾ هڪجهڙائيءَ جا ڪيترا مثال ملن ٿا (١٦):

يوناني		سنڌي
Cheia = hole	چيئه	چير (سوراخ)
Chora = a place	چور	چوڙ (جڳهه، شهر)
Melas = black	ميلاس	ميرو (گندو)
Oon = egg	اون	آنو (بيدو)
Pyr = fire	پير	ٻهڙڻ (ٻرڻ)
Kanne = grass	ڪاني	ڪانو (ڪڙب جو ٽڪرو)
Nanos = dwarf	ننوس	ننڍو (وڏي جو ضد)
Deiknynan = to show	ديڪنين	ڏيکارڻ نمائش ڪرڻ
Sitos = food	ستوس	سٽون (ڪڻڪ مان ٺهيل کاڌو)
	ڪانون	قانون
	ڦانوس	فانوس
	ڪفس	ڪفن
	دئوس	ديوس
Drakme	دراڪمي	دام
Syrinx	سرينڪس	سرنگهه

سڪندر نالو اڄ به سنڌ توڙي هند ۾ انهن رکيو وڃي ٿو، گويا هيءُ خالص اسلامي نالو هجي. حالانڪ هيءُ واضح طور تي يوناني اثر آهي.

ڪوشان گهراڻي ۽ پارٿين جو راڄ سنڌ ۾ اٽڪل ٢٢٣ ق. م کان ٢٨٣ عيسوي تائين قائم رهيو. هن دور ۾ حڪمرانن جي سرڪاري توڙي مذهبي ٻولي 'پالي' هئي. جيڪا سؤ ورهين جو عرصو تمام وڏو عرصو آهي. ان عرصي دوران ننڍي کنڊ جي مقامي ٻولين تي پالي ٻوليءَ جا اثرات تمام گهرا ٿيا هوندا، جنهن جو ادراڪ/احساس ماهرين لسانيات نه ڪري سگهيا آهن (١٧).

پالي ٻوليءَ جي اثرات جي باري ۾ ڊاڪٽر بلوچ جي راءِ آهي، ته پالي پراڪرت جي ڪنهن مخلوط پالي محاوري ۾ سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم جي پرچار ڪئي وئي. سٽي وهار مان لڌل ٿالهيءَ تي آکر ڪيل تحرير واري ٻولي، بختي پالي Bacterian Pali آهي. هن پالي محاوري جي ذريعي سنسڪرت جا ڪافي الفاظ سنڌ جي ٻوليءَ ۾ داخل ٿيا (١٨).

پالي ٻوليءَ جي باري ۾ پروفيسر نارائڻ داس ملڪاڻي لکي ٿو ته: ٻڌ ڌرم جا شاستر هندستان ۾ اصلي پالي ٻوليءَ ۾ لکيل هئا. اها ٻولي پراڻين پراڪت (پراڪرت) ٻولين مان هڪ هئي ۽ سنسڪرت وانگر هن ويل رکي ڪن ڏورڙن ٻڌ ڌرم جي پنڊتن جي ٻولي آهي. ٻڌ ديو پالي ٻوليءَ ۾ پرٻوڌ ڏنو هو. پر سنڌس وڃڻ کئين ورهيه پوءِ لکيا ويا. تنهنڪري انهن ۾ ڪک سان نٿو چئي سگهجي ته ٻڌ ديو جي پالي ۽ شاسترن جي پالي ٻئي ساڳيون ٻوليون آهن. اها ٻولي اڳ مگڌ ديس

۾ ڇالو هئي، ۽ ڪن شاسترين جو چوڻ آهي تہ پالي ٻولي مگڌي ٻوليءَ جي هڪ اُپڀاشا Dialect هئي. پالي شبدن جون ٻہ ٽيون سنسڪرت آهن ۽ باقي اپڀرنشٽ (Corrupt) سنسڪرت آهن. خاص پالي شبد ڪي ٿورڙا آهن، پر اهي پراچين سنسڪرت کان بہ پراڻا آهن. تنهنڪري پالي ٻوليءَ جي سنسڪرت ٻولي ماءُ ڀاشا نہ، پر ڀيڻ ڀاشا چئبي. جيتوڻيڪ هن ويل پاليءَ جو پرچار هندستان ۾ ڪونهي، تہ بہ، سنسڪرت جي ابڀياس کان پوءِ پاليءَ جو ابڀياس نهايت سهنجو ٿو لڳي ۽ ناگري لپيءَ ۾ لکيل گرنٿ پڙهڻ ۾ سولا ٿا ٿين (١٩).

سنڌي ٻوليءَ تي پاليءَ جا اثرات مرتب ٿيا آهن. انهن جي تفصيلي ڇنڊڇاڻ ڪري سگهجي ٿي. ان لاءِ پالي ٻولي ۽ ٻڌ ڌرم جي پستڪن جي ابڀياس جي ضرورت ٿيندي. في الوقت سنڌيءَ جا چند لفظ پيش ڪجن ٿا، جيڪي پالي جي اثرات جي نشاندهي ڪن ٿا (٢٠).

ڏمو، ڏبي، ڀمو، ڀمي، ڀوي، ميمي، وغيره.

حوالا

(1) M. H. Panhwar. Languages of Sindh between rise of Amri and fall of Mansoora i. e. 5000 Years ago to 1025 A.D. Article in book "Cultural Heritage of Sindh" 1988-p. 24.

(2) Bynon. T. Historical Linguistics 1977 p. 216.

(٣) علي نواز جتوئي، علم السان ۽ سنڌي زبان ١٩٨٣ع، ص ١٦٣.

(4) L. M. Khubchandani. Acculturation of Indian Sindhi to Hindi. PhD. Thesis 1963 p. 5.

(٥) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي تاريخ
ٽيون ڇاپو، ١٩٩١ع، ص ٢٣.

(6) M. H. Panhwar, Ibid p. 23.

(٧) محمد حسين پنهور، مقالو سنڌ جي تاريخ ۽ آثار قديمه جي
تحقيق ۽ اشاعت، ٽه ماهي مهراڻ ٢-١٩٨٤ع، ص ١٢٧.

(8) M. H. Panhwar, Cultural Heritage of Sindh, p. 19

(٩) پوپٽي هيراننداڻي، ڀاشا شاستر، ص ٢٣٣.

(10) M. H. Panhwar, Chronological Dictionary of Sindh p. 47.

(11) Dani, A. H. Indian Palaeography, p. 252.

(12) Dani, Ibid p. 255.

(١٣) پوپٽي هيراننداڻي، ڀاشا شاستر، ص ٢٣٣.

(14) M. H. Panhwar, Chronological Dictionary of Sindh, p. 73.

(١٥) سراج، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، ص ٨١.

(١٦) ليلو رچنداڻي، سنڌوءَ جي جهلڪ ١٩٦٣ع، ٧٨-٧٩.

(17) M. H. Panhwar, Cultural Heritage of Sindh, p. 20.

(١٨) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ،
ٽيون ڇاپو ١٩٩٠ع، ص ٢٢.

(١٩) نارائڻ داس رتن مل ملڪاڻي، پروفيسر، تمهيد ص ١ ۽ ٢.

(٢٠) پوپٽي هيراننداڻي، ڀاشا شاستر، ص ٢٠.